

the number of those who find work outside the village is practically insignificant. All this has had an impact on the enculturation of the younger generation into work which manifests itself in the integrity of the family and the dominance of the parental values. In Zsombó the family is at the same time an unit of production and of consumption, while in Varsány it is only a consuming unit. In Zsombó the special role of the younger generation has been preserved in a more integrated form and makes it possible for them to be enculturated into family values in a more spontaneous way.

In Zsombó parents' aspirations are more or less the same concerning girls and boys. In Varsány girls are brought up into a traditional woman-role paying hardly any attention to the altered circumstances. Boys at the same time will become industrial workers outside the village. All this gives way to several conflicts in the life of the married couples in Varsány. To achieve status goals, which is in the centre of interest of the Varsány society requires a lot of sacrifices and renouncements on the parents' side and apparently hinders their self-fulfilment in their own lives. At the same time this burdens the relationship of the generations with a number of conflicts. As opposed to this, Zsombó realizes a more even model in its development.

Andorka Rudolf

A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII—XIX. század)

Az elmúlt évszázadok gyermekélete kutatásának körébe beletartozik az a kérdés is, hogy hány gyermek született és élt a családokban. A nemzetközi demográfiai irodalomban az 1940-es évektől a közelmúltig a demográfiai átmenet elmélete uralkodott. Eszerint az iparosodást, a városiasodást, az iskolai végzettség emelkedését, a halandóság csökkenését megelőzően a családok gyermekszáma elérte vagy legalább megközelítette azt a szintet, amelyet a biológiai feltételek lehetővé tettek. Más szóval a természetes termékenység érvényesült, a születések számát nem korlátozták. Eszerint csak az ipari forradalmat és a vele járó társadalmi változásokat követően kezdték a gyermekszámot tudatosan korlátozni.

Szociálintropológiai kutatások¹ azonban már régen kimutatták, hogy nemcsak az ipari forradalom előtt, hanem egészen primitív körülmények között élő népségek is tisztában voltak a születéskorlátozás különböző módszereivel, és alkalmazták is azokat. FIRTH például leírta, hogy a polinéziai Tikopia-sziget népességének főnöke évente egyszer összehívta alattvalóit, és intette őket a megszakított érintkezés alkalmazására, hogy ne szülessen túlságosan sok gyermek, mert ha erősen szaporodnának, akkor megnövekednének a társadalmi problémák, elterjedne a lopás.²

Az elmúlt két évtized történeti demográfiai kutatásai mutatták ki számszerűen, hogy egyes népség csoportokban mennyire terjedt el a születéskorlátozás. Ha ugyanis a tényleges születési gyakoriság lényegesen elmarad a feltételezhető természetes termékenységtől, akkor sejteni lehet, hogy a születések számát korlátozták. Talán a legszemléletesebb történeti példa az angliai Colyton, ahol a XVII. század közepi nagy pestisjárvány után a házasság termékenység hirtelen lecsökkent, és csak a XVIII. század második felére emelkedett fel a korábbi szint közelébe. Ugyanakkor az átlagos házasságkötési életkor is idősebb korra tolódott. WRIGLEY ezt azzal magyarázta, hogy a népesség, a pestis okozta hatalmas halandóságtól megrémülve, tudatosan visszafogta szaporodását.³ Egy másik példa a genfi polgárság 1650 után: itt a szaporodás korlátozásával azt próbálták elérni, hogy a polgárság leszármazottai nagyobb számban kénytelenek legyenek a városon kívül keresni megélhetést.⁴ A születéskorlátozás jeleit fedezték fel a svédországi Gotland szigetén a XVIII. század közepén⁵ és Közép-Svédországban a XIX. században⁶ birtokos paraszt és földtelen mezőgazdasági munkások közösségeiben, a katalóniai St. Joan de Palamosban⁷

¹ Lásd például NAG, Moni 1962; DOUGLAS, Mary 1966

² FIRTH, Raymond 1936, 1939

³ WRIGLEY, E. A. 1966b.

⁴ HENRY, Louis 1956.

⁵ GAUNT, David 1973.

⁶ ERIKSSON, Ingrid és ROGERS, John 1978

⁷ NADAL, Jordi és SAEZ, Armand 1972

stb. A legjelentősebb és legnagyobb kiterjedésű példa kétségtelenül Franciaország, ahol a Nagy Francia Forradalmat követően, sőt valószínűleg már azt megelőzően is az ország egyes részeiben, a parasztság körében általánosan elterjedt a születéskorlátozás.⁸ Természetesen bőven sorolhatnánk az ellenpéldákat is, ahol a házas nők születeinek gyakorisága a természetes termékenység szintjét közelítette meg. A legnevezetesebb közülük a kanadai francia népesség; ez igen magas termékenysége következtében rohamosan növekedett attól az időszaktól kezdve, amikor Kanada gazdát cserélt: a franciából az angol gyarmatbirodalom részévé vált.⁹

A történeti demográfiai kutatások egy másik igen lényeges jelenségre is rámutattak, amely a gyermekszámot csökkentette. Ez az úgynevezett nyugat-európai házasodási minta: a férfiak és nők viszonylag magas életkorban (a nők is a 25. életév fölött, sőt néhol közel 30 évesen) házasodtak és viszonylag sokan (néhol 20–30 százalékuk, sőt Izlandon 1703-ban az 50–59 éves nők 43 százaléka) maradtak hajadonok.¹⁰ Ez a nyugat-európai minta azonban – felfedezője, J. HAJNAL szerint¹¹ – csak a Triest-Szentpétervár vonalig terjedt el, ettől keletre, így Magyarországon is, a fiatalkori és általános házasodás volt az uralkodó minta.¹² A késői házasodásnak az a felfogás, szokás, sőt sokhelyütt jogszabály volt az alapja, hogy egy fiatal férfi csak akkor házasodhatott meg, ha önálló háztartást alapíthatott, vagyis ha egy önálló gazdasági egység – parasztbirtok vagy műhely – birtokosa volt.¹³ Ezért meg kellett várnia, hogy az apja meghaljon, vagy átengedje neki a gazdaságot. Több fiúgyermek közül pedig csak egy örökölhette a gazdaságot, így csak egy házasodhatott meg. A többiek nőtlenül éltek házas testvérük mellett a háztartásban, vagy – ha valami mód kínálkozott, mint például a hollandiai terület-elhódítások a tenger-től, vagy az iparosodás kezdetei idején – elköltözött és családot alapított. Ez lehet a magyarázata annak, hogy Északnyugat-Európában viszonylag igen ritka volt a házas szülők és házas gyermekek közös háztartása a parasztság körében.¹⁴

A rendszeres népszámlálások és hivatalos népmozgalmi (évi születési, házasságkötési és halálozási) adatközlések a kiegyezés után indultak meg Magyarországon. Az ezt megelőző korszak demográfiai viszonyairól kevés biztos ismeretünk van, inkább különböző részleges adatokra támaszkodó hipotézisekre vagyunk utalva. Ezek a hipotézisek nem egy vonatkozásban ellentmondanak egymásnak.

A társadalomtudományokban és a közvéleményben is él az a felfogás, hogy a megelőző évszázadokban a családok gyermekszáma, különösen a parasztszaladóké, igen nagy volt. Másrészt a szociográfiai és néprajztudományi irodalom régóta foglalkozik az egykés parasztfalvakkal.¹⁵ Nem tudjuk azonban pontosan megmondani, mikor kezdődött, mennyire terjedt el és mi okozta a paraszti születéskorlátozást. A legtöbb korábbi szerző a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekre tette a kezdetét. Amikor az egyke problémájával foglalkoztak, akkor a legtöbben az Ormánság és a Sárköz református parasztságára gondoltak. Az egyke okainak kérdésében teljesen ellentétes, sőt heves indulattal összecsapó nézeteket találhatunk az irodalomban. Egyesek az erkölcsi romlás vagy a protestantiz-

⁸ Franciaországban nem csak egy-egy községre, hanem az egész országterületet képviselő egyházközség-mintán vizsgálták a népesedési folyamatok alakulását a XVII–XIX. században. Az eredményeket közzölték HENRY, Louis 1972; HENRY, Louis és HOUDAILLE, Jacques 1973; HOUDAILLE, Jacques 1976; HENRY, Louis 1978.

⁹ CHARBONNEAU, Hubert 1975

¹⁰ HENRY, Louis 1961

¹¹ HAJNAL, John 1965

¹² HAJNAL Jánosnak ezek a megállapításai Magyarországra vonatkozóan a XIX. század második feléből származó népszámlálási adatokon alapulnak. Igen érdekes lenne felderíteni, hogy Magyarországon nem voltak-e olyan szigetek – etnikai, nemzeti vagy vallási csoportok –, ahol a nyugat-európai házasodási minta uralkodott. TÁTRAI Zsuzsanna szóbeli közlése szerint például sejtethetjük, hogy a nyugat-magyarországi Bük falu evangélikus parasztjai ezt a házasodási szokást követték.

¹³ R. BRAUN például leírja, hogy Zürich környékén egyes paraszti közösségekben az új házak építését is tiltották, BRAUN, Rudolf 1978. Az írott és szokásjogi szabályokra vonatkozó példákat említ WRIGLEY, E. A. 1969.

¹⁴ Ezzel a jelenséggel részletesen foglalkozik LASLETT, Peter 1977. A nyugat-európai és magyarországi háztartás-szerkezet összehasonlítására vonatkozóan lásd ANDORKA Rudolf 1975a.

¹⁵ Az egyke kérdés irodalmát megpróbálta feldolgozni ANDORKA Rudolf 1969.

must, tehát tudati tényezőket tettek érte felelőssé, mások a földbirtokviszonyokban, a parasztság gazdasági felemelkedését meggátló nagybirtokrendszerben látták az okát.¹⁶

Nézzük meg röviden a XIX. századi paraszti születéskorlátozás problémáját az egész magyarországi demográfiai fejlődéssel összefüggésben! Annyt tudunk biztosan, hogy 1876-ban, az első évben, amelyről adataink vannak, az élveszületési arányszám (a mai országterületen) 46,7 ezrelék, a halálozási arányszám 34,9 ezrelék volt, továbbá hogy az első világháború előtti országterület (Horvát-Szlavónország nélkül) népességszáma 1784–87-ben, a II. József-féle népszámlálás idején 8,2 millió, 1870-ben, az első magyar népszámlálás idején pedig 13,7 millió volt. Ha az 1876. évi arányszámokból adódó több mint egy százalékos évi természetes szaporodás jellemezte volna a magyarországi demográfiai viszonyokat a II. József-féle népszámlálás óta, akkor a két időpont közötti népességnövekedésnek sokkal nagyobbak kellett volna lennie. Tehát vagy a halandóságnak kellett kedvezőtlenebbnek lennie, vagy a születési arányszámnak kellett alacsonyabbnak lennie a megelőző 80–90 évben.

Növeli a nyitott kérdéseket az a tény, hogy a II. József-féle népszámlálást megelőző 60–70 évben az ország népességnövekedése sokkal gyorsabb volt. A XVIII. század eleji népességszámra vonatkozó becslések nagyon eltérőek,¹⁷ mivel az 1715. évi (1720-ban helyesbített) országos adózó összeírás, amelyen alapulnak, hiányos volt. Ha azonban elfogadjuk a 4 milliós népességszámot, amelyben jelenleg a legnagyobb egyetértés látszik, akkor azt látjuk, hogy 1720 és 1784–87 között, tehát körülbelül 65 év alatt az ország népessége megkétszereződött, ezt követően 1870-ig azonban, körülbelül 85 év alatt csupán kétharmadával nőtt. Mi lehetett ennek az oka? Vagy a halandóság volt kedvezőbb, vagy a gyermekszám volt nagyobb a XVIII. században, vagy nagyon lényeges kellett hogy legyen a bevándorlás az ország területére,¹⁸ vagy — ezt sem lehet kizárni — a 4 milliós népességszám becslés túlságosan alacsony.

Ha a születéskorlátozás meglehetősen elterjedt volt a XIX. században a magyar parasztság körében, akkor ez — legalább részleges — választ adhatna a fenti kérdésekre. Néhány adat azt sejteti, hogy valóban ez lehetett a helyzet. Ilyenek egyrészt a korabeli irodalmi források megállapításai. Közülük a legfontosabb HÖLBLING Miksának 1845-ben megjelent, az 1834–1845. évtizedből származó adatokra és saját megfigyelésekre támaszkodó leírása a baranyai magyar református falvak lakosságának körében elterjedt születéskorlátozástól.¹⁹ Annak érzékeltetésére, hogy ez nem korlátozódott az Ormánságra, itt egy másik forrást idézek, a Magyar Gazda 1843. évi évfolyamának 541–542. oldalán megjelent nógrádi olvasólevélből:

„Úgyan is bizonyos kisebb rendű helység lelkésze bizonyossá lett azon igen szomorító tény felől, mikép egy év lefolyta alatt csak egy keresztelés volt helységében. Ez sokkal figyelmet ébresztőbb dolog lévén, semhogy közömbösen abban hagyatnék, a tisztelt lelkész úr összehívata a helység bábáit, s nem kis illetődés nélkül esett tudomására, mikép a pórnők készakarva nyúlnak olly eszközökhöz (rosszlelkű anyókák tanácsát követvén), mellyek az említett eredményt vonják magok után, és ezen borzasztó szándékuk teljesítésére a legirtózatosabb utat választották.” A szerkesztőség pedig a következő jegyzetet fűzte a levélhez: „E borzasztó gyermekelvezetések, különösen a magyarfajnál

¹⁶ A parasztagazdaságok felaprózódásától való félelemnek, a nagybirtokok — különösen a kötött (egyházi és hitbizományi) nagybirtokok — fojtó hatását emelte ki az egyke okaként többek között FÜLEP Lajos 1929; KODOLÁNYI János 1941; KOVÁCS Imre 1937.

¹⁷ ACSÁDY Ignác korábban 2 millióra becsülte a népességszámot az 1715–1720. évi országos összeírás alapján. DÁVID Zoltán, az összeírásból kimaradtak számának megvizsgálása alapján 4 milliót tartott valószínűnek. KOVÁTS Zoltán legújabbán ennél is többre, 5–5,5 millióra becsülte ezt a számot. Lásd DÁVID Zoltán 1957; KOVÁTS Zoltán 1971

¹⁸ 1777-ben készült egy népesség összeírás és kimutatás a születések, halálozások és házasságkötések számáról. Eszerint a születési arányszám 55,2, a halálozási arányszám 40,4 ezrelék lett volna, tehát a természetes szaporodás másfél százalékos körülínek mutatkozik. Ez az igen magas születési arányszám és természetes szaporodás megmagyarázhatná a XVIII. századi gyors népességnövekedést. A korabeli statisztika természetéből következően azonban az adatokat bizonyos fenntartással kell kezelniünk. Lásd DANYI Dezső 1960. Az 1720 és 1785 között bevándoroltak számát ACSÁDI György (1957) hipotetikus számításainak egyik változatában egy millióra, másik változatában fél millióra teszi. KOVÁTS Zoltán (1971) egy millióra becsli a számukat.

¹⁹ HÖLBLING Miksa 1845. A születéskorlátozásra vonatkozó szövegrészt közli ifj. KODOLÁNYI János 1963. 248.

házánkban, köztudomásra vannak, de korlátozásukra fájdalom! sem erkölcsi, sem rendőri intézkedések nem tétetnek. S ezen mesterségesen előidézett meddőségnak kell főleg fajunk csekély számát, s az idegen nemzetiségek túlnyomóságát tulajdonítanunk." Eszerint a XIX. század első felében nemcsak az Ormánységben, hanem az ország más vidékein is előfordult a születéskorlátozás, és ez eléggé ismert volt az ország köztudományában.

Sok más hasonló irodalmi forrást, köztük a XIX. század végén és a XX. század elején működött megyei egykebizottságok írásos anyagait²⁰ nem ismertetem itt részletesen, de utalok azokra a közelmúltban végzett vizsgálatokra, amelyek — az egész Európára kiterjedő úgynevezett princetoni vizsgálat sorozathoz kapcsolódva — a múlt század végi népszámlálások és népmozgalmi statisztikák felhasználásával a megyék, városok termékenység különbségeit mutatták ki.²¹ Ezeknek alapján DEMÉNY Pál három alacsony termékenységű népességsoportot mutatott ki: a dél-dunántúli (Baranya, Tolna, Somogy) református magyar parasztokat, a bánáti katolikus német parasztokat és a Krassó-Szörény megyében élő görögkeleti román parasztokat. Ebből azt a következtetést vontam le, hogy a születéskorlátozás magyarzatát nem a nemzetiségben vagy a vallási felekezetben kell keresnünk, hanem egy olyan tényezőben, amely egyformán hatott ezekre a népességsoportokra. Ez a tényező a parasztbirtok megőrzésére és megnagyobbítására való törekvés a nagybirtokok közé szorított területen, ahol más foglalkozási lehetőségek (pl. az iparban) nem adódtak. DÁNYI Dezső viszont kimutatta, hogy az ország egyes részein a házas termékenység nőtt 1890-től 1900-ig, sőt 1910-ig, míg másutt ugyanakkor már csökkenés látszik. Ennek alapján elképzelhető, hogy 1876 előtt az ország egészében együttvéve emelkedett a születésszám. Az iparosodás kezdő időszakában nyugat-európai országokban is kimutattak ilyen emelkedést, és azt a munkaalkalmak bővülésével magyarázták.²²

A családrekonstrukció módszere

A hivatalos statisztikák előtti időszak demográfiai folyamatai vizsgálatának egyik módszere a családrekonstrukció.²³ Abból áll, hogy kiválasztunk egy vagy több egyházközséget, amelynek anyakönyvei rendelkezésre állnak, és a keresztelesek, esketések és temetések anyakönyvi bejegyzései alapján összeállítjuk az ott élt családok történetét. Az így kapott családlapokból olyan finom demográfiai arányszámokat számíthatunk, amelyeket a mai hivatalos népmozgalmi statisztika is csak kivételes esetekben tud nyújtani.

Fel kell azonban hívni a figyelmet a családrekonstrukciós vizsgálatok lényeges korlátaira is. Ezek: 1. Egy vagy néhány egyházközség adatai alapján nem következtethetünk az ország egészére.²⁴ 2. Mivel egy adott egyházközségben sem sikerül az összes ott élt család történetét összeállítani (az anyakönyvek hiányosságai vagy elköltözés miatt), abban sem lehetünk biztosak, hogy a rekonstruált családok jellemzői a vizsgált egyházközség egész népességét tükrözik.

A családok történetének összeállítása mellett szoktak bizonyos egyszerűbb elemzéseket is végezni, például meg lehet határozni a csecsemőhalandósági arányszámot, ha a halálozásoknál feljegyezték az életkort.

E tanulmány további részeiben csak néhány olyan mutatót használok fel, amelyet ilyen vizsgálatok során kapunk. Ezek:

1. A *korspecifikus házas termékenység arányszámok*. A családlapok alapján ki tudjuk számítani, hogy a nők különböző életkorokban hány évig éltek házasságban és ezen évek alatt hány gyermekük született. Az arányszámok azt fejezik ki, hogy ezer házasságban töltött évre hány élveszületés jutott.

²⁰ Ezeket bemutatja ANDORKA Rudolf 1969.

²¹ DEMÉNY, Paul 1968; TEKSE Kálmán 1969; DÁNYI Dezső 1977

²² Lásd ennek példáit különösen WRIGLEY, E. A. 1969-ben.

²³ A módszert kidolgozta Franciaországra vonatkozóan FLEURY, Michel és HENRY, Louis 1965; Angliára vonatkozóan WRIGLEY, E. A. 1966a. A módszer rövid magyar ismertetése ANDORKA Rudolf 1975-ben.

²⁴ A francia történeti demográfusok ezt a problémát úgy oldották meg, hogy reprezentatív mintát vettek az ország összes egyházközségeiből és a mintába kerültek anyakönyveit dolgozták fel a családrekonstrukció módszerével. A cambridgei Népesség és Társadalmi Struktúra Történeti Csoport viszont úgy választotta ki az egyházközségeket, hogy lehetőleg minden jellegzetes típus egy képviselőjét megvizsgálják.

2. A teljes termékenység arányszám. A korszpecifikus arányszámok összege a 15. és 49. életév között, vagyis a nők teljes szülőképes élettartama alatt.²⁵ Azt fejezik ki tehát, hogy ezer nő hány gyermeket szült volna, ha 15 éves korában megházasodott volna és 49. életévének végéig házasságban élt volna.

3. Az átlagos gyermekszám. A rekonstituált családokban ténylegesen született gyermekek átlagos száma. Nyilvánvalóan alacsonyabb a teljes termékenység arányszámnál, mert a nők nagy része később házasodik, és egy részük meghal vagy megözvegyül.

4. A nők átlagos házasságkötési életkora. A rekonstituált családokban élő feleségek házasságkötésének átlagos koréve. Beszámítottam az özvegyek újránházasodását is.

5. A csecsemőhalandósági arányszám. Nem a rekonstituált családok, hanem az összes anyakönyvi bejegyzések alapján számítottam ki. Az adott időszakban 0–1 éves korban meghaltak számát osztottam az ugyanezen időszakban születettek számával.

6. Az 1–4 éves és 5–9 éves korban meghalt gyermekek száma az ugyanezen időszakban születettek számához viszonyítva. Szintén az összes anyakönyvi bejegyzések alapján számítottam. Ezt az arányszámot a demográfia nem alkalmazza, mivel a korrekt halálozási arányszámok azt adják meg, hogy az ilyen korú gyermekek közül hány halt meg. Mivel azonban a vizsgálatokban a gyermekek számát nem ismertem biztosan, a 10 év alatti gyermekhalandóságot ezzel a mutatóval próbáltam jellemezni.

A vizsgált falvak

Történeti demográfiai vizsgálataim kezdetekor arra a kérdésre kerestem választ, hogy mikor és milyen körülmények között indult el a születéskorlátozás a közismerten egyik területen. Ezért dolgoztam fel először az Ormánsághoz tartozó besenei református anyakönyvet (1787-től vezeték), majd a vajszlói református anyakönyvet (1747-től).²⁶ Ezt követően a másik közismert egyik vidékre, a Sárközre tértem át: itt az alsónyéki (1760-tól) és a sárpilisi (1752-től) református anyakönyvet vizsgáltam.²⁷ Az Ormánság és a Sárköz sok vonatkozásban hasonlít egymáshoz: egyformán ártéren, illetve annak közelében, eredetileg mocsaras területen fekszenek, ahol kevés volt a szántóföld, viszont nagy jelentősége volt az állattartásnak, a halászatnak, az erdő termékei gyűjtésének; lakosságuk református vallású és nagy része valószínűleg olyan családoktól származik, akik a török hódoltságot e környéken élték túl. Demográfiai jellemzőik is sok hasonlóságot mutatnak (bár Sárpilis némileg eltér a másik három falutól), a születéskorlátozás feltehetően a XVIII. század utolsó évtizedeiben terjedt el.

Ezek után meg akartam vizsgálni egy hasonló, de az ország más részében elhelyezkedő falut, hogy lássam: ott is hasonlóan alakultak-e a demográfiai folyamatok. Ezért választottam a Szentendrei-szigeten fekvő református Pócsmegyert (születési anyakönyv 1744-től, halálozási 1758-tól).²⁸

Majd egy kelet-magyarországi református falut kerestem, hogy megvizsgáljam: a keleti reformátusok demográfiai fejlődése mennyire hasonlít a dunántúliakéhoz. Így választottam Atányt. Ennek az anyakönyvnek feldolgozása még csak az elején tart, összesen 15 teljes családlapunk van. Ez a szám — a többi egyházközségben rekonstituált családlapok számához képest — igen alacsony, így csak a legnagyobb óvatossággal következtethetünk belőlük. Mégis úgy gondoltam, hogy érdemes ezeket az első eredményeket is bemutatni a többiekkel való összehasonlítás céljából.

Felhasználok ebben a tanulmányban Moess Alfréd családrekonstrukciós kutatásait is. Ezek két mecsekhegyaljai magyar római katolikus községre, Bakonyára és Töttösre vonatkoztak és kifejezetten arra a kérdésre kerestek választ, hogy vajon az egyik református Ormánság közelében levő katolikus falvakban is elterjedt-e a születéskorlátozás. Moess Alfréd szerint csupán egy-két évtizeddel később mint az Ormánságban itt is elterjedt a születéskorlátozás.²⁹ Ugyanő vizsgálta a Vas megyében levő római katolikus Velem községet.³⁰

²⁵ Gyakorlatilag úgy számítjuk ki, hogy az öt éves időszakra vonatkozó korszpecifikus arányszámokat megszorozzuk 5-tel, majd összeadjuk őket.

²⁶ Lásd ANDORKA Rudolf 1975b.

²⁷ Lásd ANDORKA Rudolf 1978

²⁸ A pócsmegyeri adatokat itt közlöm először. Előzetes adatoknak kell őket tekinteni, mert — ha további családlapokat sikerül összeállítani — némileg módosulhatnak.

²⁹ MOESS Alfréd 1973

³⁰ MOESS Alfréd 1972

1. táblázat. Korszpecifikus házasságtermékenységi arányszámok (az ezer házasságban töltött évre jutó szülések száma a nők életkora szerint)

Község	A házasságkötés éve	Az 1000 házasságra jutó szülések száma							A házasságkötés női száma
		15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	
				éves életkorban					
Vajszló és Besence	1747—1790	306	350	311	266	189	141	45	84
	1791—1820	251	291	244	198	152	66	16	110
	1821—1850	211	248	219	172	112	69	6	101
	1851—1895	232	245	160	119	32	13	0	95
Alsónyék	1760—1790	173	288	248	214	156	60	1	58
	1791—1820	139	227	182	148	75	45	0	152
	1821—1850	137	227	211	145	84	30	11	126
	1851—1895	153	235	264	81	65	0	0	27
Sárpilis	1752—1790	367	387	329	267	281	168	4	40
	1791—1820	234	315	310	231	181	83	19	97
	1821—1850	228	273	239	151	82	36	9	68
	1851—1895	257	233	26	80	100	114	0	18
Bakonya	1759—1779	269	381	239	273	153	54	0	31
	1780—1804	299	324	304	196	117	47	0	65
	1805—1830	147	248	230	142	78	21	0	75
Töttös	1759—1779	272	397	367	258	199	121	0	27
	1780—1804	271	384	357	242	163	73	0	48
	1805—1830	364	291	253	230	133	34	0	61
Pócsmegyer	1759—1790	268	346	319	265	197	58	3	111
	1791—1820	280	333	334	278	214	102	26	135
	1821—1850	328	348	342	315	232	109	15	152
	1850—1895	218	339	259	242	171	63	1	182
Átány	1770—1779	421	388	271	285	125	86	18	15
Velem	1753—1793	303	390	369	359	256	82	32	.
	1794—1834	305	340	333	310	235	103	6	.
Rábakecöl	1764—1790	142	349	460	327	273	182	33	10
	1791—1820	316	393	363	314	261	134	40	42
	1821—1850	389	348	350	340	296	94	0	51
Hutteriták		300	550	502	447	406	222	61	.

Végül feldolgoztam a Győr-Sopron megyében fekvő római katolikus Rábakecöl anyakönyvből kijegyzett adatokat (1765-től 1858-ig).³¹

Összesen tíz magyar faluról vannak tehát családrekonstrukciós adataim. Ez a tíz falu nyilvánvalóan nem képviseli az egész országot. De mivel elég változatosak a jellemzőik (6 református, 4 római katolikus; 6 dél-dunántúli, 2 nyugat-dunántúli, 1 Buda környéki, 1 kelet-magyarországi; 5 folyóparti-ártéri, 3 hegyek tövében fekvő, 1 a Kisalföld termékeny területén, 1 pedig Dél-Heves rossz földjein stb.), bizonyos képet kaphatunk belőlük arról, hogyan alakult a családok gyermekszáma és ezzel összefüggésben a gyermekélet különböző magyar paraszti közösségekben a XVIII. század közepétől a XIX. század végéig.

³¹ A rábakecöl anyakönyv adatait Soós István jegyezte ki, ennek alapján végeztem a családrekonstrukciót.

A születések gyakorisága

Az összeállított családlapokon szereplő nők szüleiének gyakoriságát — demográfiai kifejezéssel: házas termékenységet —, a korszpecifikus házas termékenységi arányszámokkal tudjuk mérni (1. táblázat).³² Ezek bizonyos támpontot nyújtanak ahhoz, hogy megítéljük: előfordult-e születéskorlátozás és — ha igen — milyen mértékben a vizsgált népességcsoportban. Ha ugyanis a születések gyakorisága lényegesen alacsonyabb mint amilyen születéskorlátozás nélkül, vagyis a természetes termékenység érvényesülése esetén lenne, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a házaspároknak legalább egy része valamilyen módszerrel tudatosan korlátozta a gyermekszülést.

Nem egyszerű kérdés annak meghatározása, hogy valamely népesség természetes termékenysége mekkora. Biológiai adottságok, betegségek, az életmód egyes jellemzői befolyásolhatják. Ezért valószínűleg népességként nagyon eltérő. A történeti demográfiában a jelenleg Amerikában élő hutterita szekta körében megfigyelt korszpecifikus házas termékenységi arányszámokat szokták viszonyítási alapként, a természetes termékenység feltételezett szintjeként kezelni, mivel a hutteriták egyrészt igen egészségesek, másrészt szigorúan tiltják a születéskorlátozást. Az 1. táblázat utolsó sorában közölték ezeket a hutterita termékenységi arányszámokat.

Látjuk, hogy a vizsgált magyar falvakban élt házas nők szüleiének gyakorisága (a 15—19. évesektől eltekintve) semmikor és semmilyen korcsoportban sem közelítette meg a hutterita házas nők által elért szintet. Az eltérés azonban falvanként és korszakoként nagyon eltérő mértékű.

Az összehasonlító elemzés céljára nézzük meg a korszpecifikus arányszám összevonásával kapott házas teljes termékenységi arányszámokat (2. táblázat). Látjuk, hogy míg a hutteritáknál ez a szám magasabb 12 ezernél, vagyis egy nőre, aki 15 éves korától 50. születésnapjáig házasságban élt, átlagosan több mint 12 gyermekszülés jutna, a mi falvainkban a legmagasabb is alig több 9 ezernél (Rábakecölben), vagyis egy nőre 9 szülés jutna.³³ Vajon állíthatjuk-e ennek alapján, hogy nálunk általánosan elterjedt volt a születéskorlátozás?

Talán jobb, ha óvatosan fogalmazunk ebben a kérdésben, és azt mondjuk, hogy azokban a népességcsoportokban, ahol a házas teljes termékenységi arányszám elérte a 8 ezret, vagy egyáltalán nem, vagy csak szórványosan alkalmaztak születéskorlátozást.³⁴ Ez vonatkozik az 1790 előtt kötött házasságokra majdnem minden vizsgált faluban,³⁵ Pócsmegyerre, Velemre és Rábakecölre pedig a XIX. század első felében kötött házasságokra is.

A XVIII. század végén nagyon eltérő tendencia jelent meg: az ormánsági, sárközi és mecsekhegylajai falvakban a házas termékenység gyors csökkenésnek indult, viszont Pócsmegyeren, Velemben és Rábakecölben a házas termékenység kevésbé változik,

³² A táblázatban közölt arányszámok értelmének példája: az 1747—1790. években Vajszlón és Besencén kötött házasságokban ezer házasságban töltött évre a 20—24. éves korban 350 szülés, másszóval 10 évre 3,5 szülés jutott, tehát átlagosan körülbelül minden harmadik évben szültek a házas nők, vagy másképpen egy év alatt minden harmadik nőre jutott egy szülés.

A táblázat utolsó oszlopában megadtam azoknak a házas nőknek a számát, akiknek termékenység-története alapján az arányszámokat kiszámítottam. Nyilvánvalóan annál megbízhatóbb az adat, minél több nő adatai alapján végezhettem számítást.

³³ Nyugat-európai vizsgálatokban a 20 és 49. éves kor közötti korszpecifikus termékenységeket szokták összehasonlítani a hutteritákéval. E korhatárok között a hutterita nők teljes termékenysége közel 11 gyermek. Mivel nálunk sok nő 20 éves kora előtt házasodott, a 15—19. éves kori házas termékenységet is figyelembe vettem.

³⁴ Ugyanis feltételezhetjük, hogy a hutterita termékenységszint és a 8000-es szint közötti különbséget talán csak biológiai okok (a népesség rosszabb egészségi állapota), esetleg az anyakönyvi bejegyzések hiányosságai (elmulasztottak egyes születeket bejegyezni) okozták. Természetesen nincs okunk biztosan állítani, hogy éppen ez a 8000-es szint az, amely alatt az elterjedt születéskorlátozást feltételezhetjük.

³⁵ Kivételt képez mindenekelőtt Alsónyék, ahol már az 1760 és 1790 között kötött házasságok termékenysége is annyira alacsony volt, hogy mindenképpen a születéskorlátozás elterjedt alkalmazására kell gondolnunk. Nehéz megmagyarázni, hogy ugyanebben az időszakban miért sokkal magasabb a házas termékenység Sárpilisén. Igen alacsony a teljes termékenységi arányszám Bakonyán is. Ismét nyitott kérdés, hogy miért magasabb ugyanakkor a szomszédos Tóttösön.

2. táblázat. Házasság teljes termékenységi arányszámok és a családok átlagos született gyermekszáma

Község	A házasságkötés éve	Teljes termékenységi arányszám	Átlagos született gyermekszám
Vajszló és Besence	1747—1790	8040	6,8
	1791—1820	6090	4,8
	1821—1850	4990	4,1
	1851—1895	4005	3,0
Alsónyék	1760—1790	5700	5,2
	1791—1820	4080	3,6
	1821—1850	4225	3,4
	1851—1895	4005	.
Sárpilis	1752—1790	9000	7,5
	1791—1820	6450	5,5
	1821—1850	5390	3,8
	1851—1895	4050	.
Bakonya	1759—1779	6845	6,2
	1780—1804	6435	5,8
	1805—1830	4330	3,3
Töttös	1759—1779	8070	7,0
	1780—1804	7450	6,5
	1805—1830	6525	4,8
Pócsmegyer	1759—1790	7280	4,8
	1791—1820	7835	5,0
	1821—1850	8445	4,8
	1850—1891	6465	.
Átány	1770—1779	7990	5,3
Velem	1753—1793	8955	.
	1794—1834	8160	.
Rábakecöl	1764—1790	8830	7,6
	1791—1820	9105	6,3
	1821—1850	9085	5,5
Hutteriták		12 440	.

némely helyen kissé emelkedett.³⁶ Egyes vidékeken, falvakban tehát a XVIII. század végétől kezdve elterjedt a születéskorlátozás, máshol viszont legalább a XIX. század második feléig legfeljebb szórványosan fordulhatott elő.

Az elterjedés lefolyásának módjára az egyes családlapok tanulmányozása ad némi felvilágosítást. Azokban a falvakban és korszakokban, amelyekről feltételeztük, hogy a születéskorlátozás csak szórványosan fordult elő, a családok nagy részénél a természetes termékenység érvényesülésének jellemzőit látjuk: a feleség 20. és 30. életéve között a gyermekek 2—3 évenként születnek, utána valamivel ritkábban, de az utolsó szülésre általában legkorábban a 40 éves életkor körül kerül sor. Találunk azonban itt is olyan családokat, ahol nagyobb időközök vannak a szülések között, illetve korábban kerül sor az utolsó gyermek megszületésére. Természetesen egyes konkrét esetekben sohasem lehetünk biztosak abban, hogy ennek oka tudatos születéskorlátozás volt, nem pedig vala-

³⁶ Különösen meglepő a termékenységi arányszámok emelkedése a XIX. század közepéig Pócsmegyeren. Mivel ugyanakkor a házasságkötés kori életkor is kissé emelkedett, a családonkénti gyermekszám nagyjából változatlan maradt. A század második felében azután megindul a lassú termékenység-csökkenés.

milyen betegség vagy más ok. Tömeges előfordulása azonban tudatos születéskorlátozási szándékot sejtet.

Amikor a falu egészében elkezd a termékenység csökkenni, akkor egyre több olyan családot találunk, ahol hosszabbak a szülések közötti intervallumok (jellemző, hogy a két ormánsági faluban és Alsónyéken a házasságkötés és az első szülés közötti intervallum is meglehetősen hosszú), és ahol az asszonyok nem szülnék körülbelül 40 éves korukig. Ez arra enged következtetni, hogy elterjedt a születéskorlátozó magatartás két jellegzetes formája: a további szülések megakadályozása, amint a kívánt gyermekszámot elérték, illetve a szülések közötti időszak meghosszabbítása.³⁷ De még az ormánsági falvakban és Alsónyéken a XIX. század második felében is találunk néhány olyan családot, ahol láthatóan érvényesült a természetes termékenység. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy általánosság vált a születéskorlátozás, csupán azt, hogy e falvakban a családok többsége alkalmazta.

Arra vonatkozóan, hogy a születéskorlátozást milyen módszerekkel valósították meg, a családrekonstitúciós módszer nem ad felvilágosítást. A századforduló körüli és a két világháború közötti szociográfiai és orvosi munkákban azonban sok adatot találunk. Ezek szerint alkalmazták a legegyszerűbb eljárást, a megszakított érintkezést, továbbá legkülönbözőbb (hüvelyke helyezett) pesszárium jellegű eszközöket, és — ha az említett fogamzásgátlási eljárások ellenére megtörtént a megtermékenyülés — a különféle módszerekkel (mechanikai eszközökkel, növényi mérgekkel stb.) előidézett művi vetélést vették igénybe.³⁸

Házasságkötés kori életkor

A nők életkora a házasságkötéskor (3. táblázat) a vizsgált falvakban már a XVIII. század második felében is meglehetősen eltérő volt, és a különbségek később növekedtek.³⁹ A dél-dunántúli falvakban viszonylag igen fiatal életkorban házasodtak, Pécsmegyerén és a nyugat-dunántúli falvakban valamivel később, ha nem is olyan idős korban, mint Nyugat-Európa nagy részében. A Sárközben és Rábakecölön a XIX. században a házasságkötési életkor fiatalodásának jeleit látjuk, másutt enyhén emelkedett ez az életkor.

Nem tudunk biztos adatot mondani arról, hogy a felnőtt népességnek mekkora része nem házasodott meg élete végéig,⁴⁰ de úgy látszik, hogy kevesen voltak a végleges agglegények és leányok. Arról sincs pontos ismeretünk, hogy milyen mértékű volt az özvegyek újránházasodása, de úgy látszik, hogy ez gyakori volt. Különösen a munkaképes korban levő, tehát gazdaságot vezető özvegy férfiak házasodtak meg viszonylag rövid időn belül.

A nyugat-európai házassági minta tehát nem érvényesült a vizsgált falvakban, bár kitapinthatók bizonyos területi különbségek, mert Pécsmegyerén és Velemen, talán Rábakecölön is inkább hasonlított a házassági életkor a tőlünk nyugatra fekvő társadalmakéhoz, mint a Dél-Dunántúlon.

³⁷ A „modern” családtervezésben túlnyomórészt a születéskorlátozás első formáját alkalmazzák: a házasság elején megszületnek a tervezett gyermekek, ezután — a házas nőnek viszonylag fiatal életkorától kezdve — nem kerül sor több szülésre. Mind a családrekonstitúciós adatok, mind HÖBLING említett leírása azonban arra utal, hogy legalábbis az Ormánságban és Alsónyéken elterjedt volt a születéskorlátozás második formája is, mert már az első szülésre is sokszor meglehetősen hosszú idővel a házasságkötés után került sor, az első és második szülés közötti intervallum pedig még hosszabb. Sárpilisén később és kevésbé határozottan mutatkozik meg az első intervallumok hosszabbodása. A XIX. század második felében kötött házasságokban viszont mind az Ormánságban, mind a Sárközben a „modern” születéskorlátozási séma térhódításának jelei mutatkoznak, mert az intervallumok rövidülnek, miközben a gyermekszám tovább csökken.

³⁸ HIDVÉGI János, é. n.; SCIPADES Elemér 1926

³⁹ A 3. táblázatban szereplő adatok az összes házasságkötésekre, tehát az újránházasodásokra is vonatkoznak. Az első házasságkötés kori életkor, ahol pontosan meghatározható (mivel az özvegyek újránházasodását egyértelműen feltüntették az anyakönyvben), valamivel alacsonyabb. Az átlagokat úgy számítottam ki, hogy a betöltött kerek évek átlagát számítottam ki. Ez azt jelenti, hogy a hónapokban számított átlagos házasságkötés kori életkor mintegy fél évvel magasabb lenne.

⁴⁰ Ezt akkor tudnánk biztosan megállapítani, ha a halálozási anyakönyvből minden esetben kitérnie, hogy az elhalt nő özvegy vagy hajadon volt-e. A két ormánsági faluban megpróbáltam ezt meghatározni. Eszerint az 50 éves és idősebb korban meghalt nők között, 1747 és 1847 között, csupán 5 százalék volt hajadon.

3. táblázat. A nők átlagos életkora házasságkötéskor

Község	A házasságkötés éve	Átlagos életkor
Vajszló és Besence	1747—1790	18,2
	1791—1820	19,2
	1821—1850	19,2
	1851—1895	19,4
Alsónyék	1760—1790	18,2
	1791—1820	19,6
	1821—1850	18,8
	1851—1896	16,7
Sárpilis	1752—1790	19,0
	1791—1820	18,4
	1821—1850	19,2
	1851—1896	17,4
Bakonya	1759—1779	17,7
	1780—1804	18,1
	1805—1830	20,5
Töttös	1759—1779	17,4
	1780—1804	18,4
	1805—1830	19,9
Pócsmegyer	1759—1790	21,3
	1791—1820	21,9
	1821—1850	22,8
	1851—1895	22,0
Átány	1770—1779	21,1
Velem	1753—1793	20,3
	1794—1833	22,1
	1833—1875	22,6
Rábakecöl	1764—1790	20,4
	1791—1820	20,3
	1821—1850	17,7

A családok gyermekszáma

A családok tényleges gyermekszáma három demográfiai tényező függvénye: a házas termékenység, a nők házasságkötési életkoráé és a házas nők halandóságáé. A teljes termékenység arányszám (2. táblázat) alapján kiszámítható egy nőre (illetve a táblázatban szereplő szokásos alakban ezer nőre) jutó gyermekszám ezért korántsem azonos a családok átlagos gyermekszámával, mert abból levonódik egyrészt a valamivel későbbi (nem 15 éves korban történő) házasságkötésnek a hatása, valamint az 50. születésnap előtti elhalálozásnak és özvegyülésnek a hatása. Például az 1790 előtt kötött ormánsági házasságoknál megfigyelt korspecifikus termékenység arányszámok érvényesülése esetén az a tény, hogy egy nő 15 éves kora helyett 20 éves korban kötött házasságot, átlagosan másfél gyermekkel csökkentette az általa szült gyermekek számát, az pedig ha 35 éves korában megözvegyült, közel két gyermekkel csökkentette a családnagyságot.

Ennek következtében a családok tényleges átlagos született gyermekszáma mintegy 10—40 százalékkal alacsonyabb a teljes termékenység arányszámból adódó potenciális gyermekszámnál.⁴¹ A tényleges gyermekszám ott marad el leginkább a potenciálstól, ahol viszonylag későn házasodtak, mint például Pócsmegyeren.

⁴¹ Nem számítottam ki a családonkénti átlagos gyermekszámot a XIX. század második felében házasságot kötőknél, mivel e csoportban a teljes családlapok között sokan voltak azok, akik viszonylag korán (1895-ig) megözvegyültek vagy meghaltak, így érthetően kisebb volt a gyermekszámuk. Kivétel a két ormánsági falu, mert ott a házasságok történetét követtem 1895 után is, úgyhogy azok is a teljes családlapok közé kerülhettek, akik jóval később haltak meg.

Ha a rekonstituált családokat a tényleges gyermekszám szerint hasonlítjuk össze, akkor hasonló képet kapunk a születéskorlátozás elterjedéséről, mint amikor a kor-specifikus termékenység és a szülések közötti intervallumok szerint elemeztük őket. Például a két ormánsági faluban a gyakorisági görbe két csúcserőtet mutat: 4 és 8 gyermeknél. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy *kétféle népesség keveredett az összeállított családlapokon: a születéskorlátozók, náluk a leggyakoribb gyermekszám 4, és a születéskorlátozást nem vagy alig alkalmazók, náluk a leggyakoribb gyermekszám 8.* 1790 előtt az utóbbiak lényegesen többen vannak. Az 1791 és 1820 között kötött házasságokban már csak egy csúcserőtet látunk, 3 gyermeknél, de még viszonylag sok a 6–7 gyermekes család is. Az 1821 és 1850 között kötött házasságoknál a csúcserőtet már 2 gyermeknél mutatkozik és csupán kevés hat- vagy többgyermekes családot találunk. Az utóbbiak száma a XIX. század második felében tovább csökken, de a leggyakoribb családnagyság a 2 gyermek. A gyermekszám alapján is azt látjuk tehát, hogy *már a XVIII. század második felében is voltak itt olyan családok, ahol előfordult a születéskorlátozás, de ezek csak a XIX. század folyamán kerültek többségbe,* miközben a nem vagy alig születéskorlátozók aránya csökkent, bár valószínűleg nem tűnt el teljesen a XIX. század végén sem. Azokban a falvakban viszont, ahol a házas termékenységi arányszámok nem mutatnak széles körű születéskorlátozásra, többségben vannak a hat- és többgyermekes családok.

Csecsemő- és gyermekhalandóság

A családok született gyermekszáma az elmúlt évszázadokban természetesen közel sem azonos az életben maradt, a felnőttkort megért gyermekek számával. A demográfiai átmenet előtt Európában a megszületett csecsemőknek egynegyede, helyenként egyharmada meghalt egy éves kora előtt, a gyermekkori halandóság is megközelítette a csecsemőhalandóságot. Így a megszületett gyermekeknek körülbelül a fele meghalt a felnőttkor elérése előtt. A csecsemő- és gyermekhalandóság erősen különbözött vidékenként és korszakonként. Szintje erősen függött nemcsak a népesség egészségi állapotától, a fertőző betegségek elterjedtségétől, hanem a helyi éghajlattól, földrajzi viszonyoktól, és különösképpen attól, hogy szoptatták-e a csecsemőket, illetve milyen hosszú ideig szoptatták őket, és hogy általában mennyire gondosan bántak velük.⁴²

A vizsgált falvakban is meglehetősen nagy különbségeket látunk (4. táblázat).⁴³ A XVIII. század második felében a *megszületett gyermekeknek több mint kettőöde nem érte meg 10 éves korát.* Csupán a két ormánsági falu mutat ebből a szempontból kedvezőbb képet. A XIX. század első felében a vizsgált falvak nagyobb részében még rosszabb képet mutat a csecsemő- és gyermekhalandóság. Rábakecölön az 1791 és 1820 közötti években látjuk a mélypontot: a 10 éves kor előtt meghaltak száma elérte az újszülöttekének több mint a felét. Ugyanakkor Velemben és Sárpilisén lényegesen javultak az arányszámok. A XIX. század második felében a legtöbb helyen megindult a csecsemő- és gyermekhalandóságnak a modern korszak kezdetét kísérő javulása. Kivétel Pócsmegyer, mert itt nem indult meg a javulás, és bizonyos fokig Rábakecöl is, mert ott – bár csökkent – még mindig igen magas maradt a 10 éves kor előtt meghaltak aránya. Alsónyék messze elmaradt a szomszédos Sárpilis mögött a javulási folyamatban.

⁴² KNODEL, John és VAN DE WALLE, Etienne 1967 és KNODEL, John 1968 például jóval 30 százalékos fölérti csecsemőhalandóságot állapítottak meg néhány bajor faluban, ahol a csecsemők nagy részét sohasem szoptatták a XIX. században és XX. század elején, és 20 százalékos alatti csecsemőhalandóságot ott, ahol nagyrészüket szoptatták. SCHOFIELD Roger és WRIGLEY, E. A. 1979 nyolc angol egyházközség közül hatban 15 százalékos alatti csecsemőhalandósági arányszámokat mutattak ki 1550 és 1649 között, sőt kettőben 10 százaléknál kevesebb volt a csecsemőkorban meghaltak aránya. Eszerint például Angliában sokkal kedvezőbbek voltak a csecsemőhalandósági viszonyok, mint a kontinentális Európában.

⁴³ Csecsemő- és gyermekhalandósági arányszámokat csak azokra az időszakokra vonatkozóan számíthattam, amikor az elhalt személyek életkorát feltüntették az anyakönyvben. Az arányszámok pontossága függ a korbejegyzések pontosságától. Ez magyarázza az arányszámok bizonyos furcsa ingadozásait is: például lehetséges, hogy a csecsemőhalandóság és az 1–4 éves gyermekhalandóság ellentétes irányú változását (például Pócsmegyeren) az okozta, hogy korábban az 1 éves koréig meg nem ért, de azt megközelítő gyermekeket 1 évesként tüntették fel a halotti anyakönyvben. Továbbá ezek az arányszámok egymással is összefüggenek: ha néhány évig, például járvány miatt igen magas volt a csecsemőhalandóság, a következőkben a gyermekhalottak száma azért is csökkent, mert kevesebb volt az élő gyermek.

4. táblázat. Csecsemő- és gyermekhalandóság

Község	Időszak	Ezer élveszületésre jutott			
		0—1	1—4	5—9	összesen 0—10
		éves korban csecsemő és		meghalt gyermek	
Vajszló és Besence	1777—1790	197	118	33	348
	1801—1820	282	161	48	491
	1821—1850	260	140	49	449
	1851—1890	135	89	50	274
Alsónyék	1791—1820	198	167	57	422
	1821—1850	278	122	71	471
	1851—1890	215	148	52	415
Sárpilis	1779—1790	204	225	17	446
	1791—1820	179	154	49	382
	1821—1850	188	109	56	353
Pócsmegyer	1765—1773	181	220	47	448
	1821—1850	204	175	73	452
	1851—1895	241	163	64	468
Átány	1791—1820	187	226		412
Velem	1754—1800	215	210		425
	1801—1847	224	137		361
	1848—1894	152	128		280
Rábakecöl	1765—1790	275	106	60	441
	1791—1820	290	180	75	545
	1821—1850	332	109	49	490
	1851—1862	293	129	38	460

A népesség reprodukciója

A bemutatott demográfiai arányszámok alapján csak a legnagyobb óvatossággal következtethetünk a falvak népességének reprodukciójára.⁴⁴ A csecsemő- és gyermekhalandóság figyelembe vételével azonban óvatosan arra következtethetünk, hogy ott és akkor, amikor a családonkénti átlagos gyermekszám 4 körül volt (akik közül átlagosan közel 2 meghalt),⁴⁵ a szülők nemzedékének helyére azonos nagyságú vagy kisebb létszámú gyermeknemzedékek léptek, amikor az utóbbiak elérték a felnőttkort. Ilyen stagnáló vagy kissé szűkített reprodukció érvényesülhetett Alsónyéken és Bakonyán a XIX. század eleje óta, Sárpilisen és az Ormánságban az 1820-as évektől kezdődően. Ezzel szemben Pócsmegyer, Velem és Rábakecöl népessége valószínűleg a vizsgált időszakban végig bővített reprodukciót ért el. Ugyanezt látjuk Töttösön és Átányban is a vizsgált rövidebb időszakban.

⁴⁴ A népesség reprodukcióján azt értjük, hogy a szülők nemzedéke helyére milyen létszámú gyermeknemzedékek léptek. Bővített a reprodukció, ha a gyermekek nemzedéke nagyobb, egyszerű a reprodukció, ha a gyermekek nemzedéke a felnőtt korban csupán éppen eléri a szülők nemzedékének létszámát. A reprodukcióra csak nagyon megközelítően következtethetünk a családrekonstrukciós adatokból, mert csupán nagyon bizonytalan adataink vannak a halandóságra vonatkozóan, és mert nem tudjuk, hogy a népességnek mekkora része nem köt házasságot (ezért csak a házások termékenységét ismerjük, de az egész népességét nem, márpedig a reprodukció az egész népesség alakulását fejezi ki).

⁴⁵ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden családban a gyermekeknek közel a fele halt meg 10 éves kora előtt. Voltak családok, ahol a gyermekek nagy többsége életben maradt, és olyanok is, ahol nagy részük — vagy mindannyian — meghaltak a felnőttkor elérése előtt.

Következtetések és kísérlet a különbségek megmagyarázására

A bemutatott családrekonstrukciós vizsgálatok alapján néhány következtetést levonhatunk a XVIII. század második felének és a XIX. század első háromnegyedének demográfiai viszonyairól, különös tekintettel a családok gyermekszámára és a gyermekek halandóságára:

1. Magyarország egyes részein a paraszti közösségek ismerték és a XVIII. század végétől kezdve egyre elterjedtebben alkalmazták a születéskorlátozás különböző módszereit. Más országrészek parasztsága viszont nem vagy alig alkalmazott születéskorlátozást a XIX. század végéig. Nem tudjuk természetesen megmondani, milyen arányban lehettek az országban a születéskorlátozók és nem-korlátozók, és hogy ezek az arányok hogyan toldódtak el a XIX. század eleje óta. Az azonban világos, hogy *jóval az iparosodást és a modern átalakulás kezdetét megelőzően előfordult egyes falvakban a széles körű születéskorlátozás.*

2. Magyarország nagy részén nem érvényesült a „nyugat-európai házassági minta”, vagyis a késői házasságkötés és a hajadonon maradó magas aránya, hanem meg lehetősön *fiatal korban kötöttek házasságot*, és valószínűleg kevesen maradtak hajadonok életük végéig. Bizonyos különbségek azonban ebben a tekintetben is voltak falvak és országrészek között.

3. A csecsemő- és gyermekhalandóság következtében a *megszületett gyermekeknek közel a fele nem érte el a 10 éves kort a XVIII. és XIX. század fordulója körül.*⁴⁶ Ezt követően meglehetősen eltérően alakultak ezek az arányok: egyes területeken a XIX. század második feléig nem vagy alig csökkentek, másutt viszonylag korán javulni kezdtek.

4. Ennek következtében *egyes falvak és vidékek népessége már a XIX. század első felében az egyszerű reprodukció szintjét érte el*, másutt a XIX. század végéig erősen bővített népességreprodukció érvényesült.

Ez a néhány alapvető ténymegállapítás is hozzájárulhat az elmúlt évszázadok demográfiai viszonyainak jobb megértéséhez, és gazdagíthatja az akkori gyermekélet-ről alkotott képünket. Az olvasó azonban aligha elégszük meg onnyivel. Magyarázatot szeretne kapni a házas termékenység, a házassági életkor és a halandóság különbségeire. Én magam is azzal az igénnyel kezdtem a családrekonstrukciós vizsgálatokhoz, hogy megkeresem a születéskorlátozás elterjedésének, illetve hiányának az okát.

Az eddigi eredmények azonban inkább új kérdőjeleket tettek fel, mint válaszokat adtak a feltett kérdésekre. Azt mindenestre biztosan elmondhatjuk, hogy a korábban sokat emlegetett *felekezeti magyarázat*, tudniillik, hogy a protestáns parasztok „egykeztek”, a római katolikusok pedig nem, *semmiképpen sem igazolódott*, hiszen a korai születéskorlátozás jeleit láttuk a református Ormánságban és Sárközben, valamint a római katolikus Mecsekhegységekben, de nem találtuk meg a református Pócsmegyeren. Az eddigi eredmények inkább arra engednek következtetni, hogy a családtervezési magatartás különbségeit inkább kisebb-nagyobb *tájegységek* között találhatjuk meg, mert a korai születéskorlátozó falvak mind Dél-Dunántúlon voltak, viszont a magas házas termékenységu falvak a Nyugat-Dunántúlon, illetve a főváros közelében vannak.⁴⁷

⁴⁶ A csecsemő- és gyermekhalandóságnak a XIX. század első évtizedeiben megfigyelt romlása annak a következménye lehet, hogy ekkor valószínűleg gyakoribbak voltak a járványok (elsősorban a kolera megjelenése miatt), mint a XVIII. század utolsó évtizedeiben.

⁴⁷ Az eddigi családrekonstrukciós vizsgálatok alapján semmit sem tudok a Duna vonalától keletre eső területek demográfiai viszonyairól mondani. A szabolcsi és hajdúsági részek termékenysége azonban a hivatalos statisztika megindulása után sokáig igen magas volt. Úgy látszik, itt terjedt el a legkésőbb a születéskorlátozás. Falumonográfiákból is levonhatunk bizonyos következtetéseket a családok gyermekszámára vonatkozóan. BENCsik János (1977) adatai Tiszacsegéről arra engednek következtetni, hogy a születéskorlátozás csak szórványosan fordult elő az 1790–1807. időszakban. Ugyanakkor a csecsemőhalandóság és gyermekhalandóság magasabb volt, mint az ebben a tanulmányban vizsgált falvakban. Tiszacsege tehát beleillene egy feltételezhető kelet-magyarországi mintába. Ezzel szemben VARGA Gyula (1978) adatai a bihar-megyei Kismarjáról arra engednek következtetni, hogy a XIX. század folyamán a törzsökös családok körében erősen elterjedt a születéskorlátozás.

A vizsgált falvakban *nem igazolódtott* a demográfiai átmenet elméletének az a feltevése sem, hogy a születéskorlátozás elterjedését megelőzte, sőt kiváltotta a csecsemő- és gyermekhalandóság javulása. Az Ormánságban és Alsónyéken a születéskorlátozás a csecsemő- és gyermekhalandóság javulása előtt terjedt el, sőt a halandóság valószínűleg romlott, amikor a termékenység csökkenni kezdett. Ugyanakkor Sárpilisén javult a csecsemő- és gyermekhalandóság, de a házasság termékenység később kezdett csökkenni mint Alsónyéken.⁴⁸

A másik vizsgált demográfiai változóval, a nők átlagos házasságkötés kori életkorával viszont kapcsolatot mutat a születéskorlátozás: ahol a születéskorlátozás korai jeleit láttuk, ott lényegesen fiatalabb korban házasodtak, mint azokban a falvakban, ahol a házasság termékenység magas maradt.

Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk: a népességnövekedés korlátozásának két alternatív stratégiája között választhattak a paraszti közösségek. Az egyik a házasságkötés későbbre tolása volt, a másik a házasságon belüli születéskorlátozás. A két nyugat-dunántúli faluban és Pócsmegyeren túlnyomórészt az előbbi stratégiát alkalmazták, a dél-dunántúli községekben az utóbbit. Még szélesebb távlatokra kiterjesztve ezt a következtetést azt mondhatjuk, hogy a nyugat-európai parasztság nagy része az előbbi stratégiát alkalmazta, a magyar parasztságnak egy (nem tudjuk, mekkora) része az utóbbit, a francia parasztság a XVIII. század végétől kezdve mind a kettőt.

Miért volt szükség e stratégiákra, a népességnövekedés korlátozására? Minden valószínűség szerint ott, akkor és azokban a társadalmi rétegekben jelentkezett ennek szükségessége, ahol a gazdasági felemelkedés, terjeszkedés lehetőségei (a földszűke, a nagy népsűrűség, a nagybirtokos gazdálkodás erősödése, az ipari fejlődés hiánya, a szállítási viszonyok elmaradottsága stb. következtében) lezárultak, ezért valamely közösségnek vagy egy-egy családnak szaporodása az elszegényedés veszélyével járt. Ezzel magyarázták az egyiket a régi magyar szociográfiai irodalom legkitűnőbb művelői, például ERDEI Ferenc.⁴⁹ A dél-dunántúli falvakban a születéskorlátozás kezdetei valóban egybeesnek azzal az időszakkal (a XVIII. század végével), amikor a földszűke, a nagybirtokos gazdálkodás kiterjedése és a földhasználati jogviszonyok rögzítése és egyben megmerevítése az urbárium által azt eredményezték, hogy a nagyobb gyermekszámú családok jobbágybirtoka elaprózódott. Alátámasztja ezt a magyarázatot az a tény is, hogy a birtokos parasztság élveszületési arányszáma már a századfordulón lényegesen alacsonyabb volt, mint a föld nélküli mezőgazdasági munkásságé, és míg az előbbieké állandóan csökkent, az utóbbiaké egészen a felszabaddulásig a természetes termékenységhez közeli szinten maradt.

Mégsem mondhatjuk azt, hogy mind a későn házasodók, mind a születéskorlátozók ugyanazt érték el, csupán eltérő eszközökkel. Amint láttuk, az egyes falvakban a népesség reprodukciója megiehetően különböző volt. Ezeknek a különbségeknek az okait jelenleg nem tudom megmagyarázni. Különösen rejtélyes a két szomszédos sárközi falu, Alsónyék és Sárpilis demográfiai mutatóinak eltérése.

Továbbá nem látszik annak sem az oka, hogy egyes magyar parasztfalvak miért alkalmazták a későbbi házasodás stratégiáját, mások a házasságon belüli születéskorlátozás stratégiáját. Hozzátehetjük, hogy azonos helyzetben még további stratégiák is elképzelhetők voltak: az időszakos elvándorlás, a más országrészekben való munkavállalás, amelyet például a mezőkövesdi matyó summások alkalmaztak; a városokba vándorlás; a kivándorlás, akár tengerentúlra, akár például Romániába (amelyet az erdélyi parasztság alkalmazott az első világháború előtt). A különböző stratégiák közötti választásnak nyilvánvalóan mély kulturális gyökerei voltak. Ezeket egyes falvak vagy földrajzi-néprajzi tájegységek demográfiai, gazdasági, társadalmi és kulturális történetének monografikus feltárásával lehetne kutatni.⁵⁰

⁴⁸ A csecsemőhalandóság eltérő szintjének és tendenciáinak megmagyarázása felveti azt a kérdést, hogy vajon hogyan táplálták, meddig szoptatták a csecsemőket, voltak-e ebben a tekintetben különbségek a falvak, országrészek között.

⁴⁹ ERDEI Ferenc 1980.

⁵⁰ A sárközi falvak és Átány családrekonstitúciós vizsgálatának megindításakor az a szempont is vezetett, hogy ezekről rendelkezésre állnak részletes falumonográfiai: ANDRÁSFALVY Bertalan 1976; FÉL Edit és HOFER Tamás 1969. Példaképpen arra, hogy milyen források alapján lehet egy falu parasztságának erkölcsi felfogását az elmúlt évszázadokban vizsgálni, BALÁZS Kovács Sándor (1980) presbitériumi jegyzőkönyv közléseit említhetjük.

IRODALOM

- ACSÁDI György
1957 *Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló Népegyenlítő nyilvántartások.*
In: KOVÁCSICS József (szerk.): *A történeti demográfia forrásai.* 224–251.
Budapest
- ANDORKA Rudolf
1969 *A dél-dunántúli egykeutatók története.* Statisztikai Szemle 47. 1245–1257.
1975a *Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban.* Ethnographia LXXXVI. 340–367.
1975b *Az ormánsági születéskorlátozás története.* Valóság 18. No. 6. 45–61.
1978 *Az „egykes” családok a magyar népességtörténetben.* Confessio No. 2. 65–78.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1976 *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az armentesítés befejezéséig.* Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd
- BALÁZS KOVÁCS Sándor
1980 *„Nem viselem a remöte életöt”. Egy sárközi református presbitériumi jegyzőkönyv feljegyzéseiből.* Dunatáj 3. No. 1. 37–48.
- BENCSIK János
1977 *Csege szabadmenetelő jobbágyfalu társadalomrajza a XVIII–XIX. század fordulóján.* Hajdúsági Múzeum III. évkönyve. Hajdúböszörmény. 63–149.
- BRAUN, Rudolf
1978 *Protoindustrialization and demographic changes in the Canton of Zürich.*
In: TILLY, Charles (szerk.): *Historical studies of changing fertility.* Princeton. 289–334.
- CHARBONNEAU, Hubert
1975 *Vie et mort de nos ancêtres.* Montréal
- DÁNYI Dezső
1960 *Az 1777. évi lelkek összeírása.* Történeti Statisztikai Évkönyv 1960. 167–177.
Budapest
1977 *Regionális fertilitási sémák Magyarországon, a 19. század végén.* Demográfia 20. No. 1. 56–87.
- DÁVID Zoltán
1957 *Az 1715–20. évi összeírás.* In: KOVÁCSICS József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* 145–199. Budapest
- DEMÉNY, Paul
1968 *Early fertility decline in Austria–Hungary: A lesson in demographic transition.* Daedalus. Spring. 502–522.
- DOUGLAS, Mary
1966 *Population control in primitive groups.* British Journal of Sociology 17. 263–273.
- ERIKSSON, Ingrid–ROGERS, John
1978 *Rural labor and population change.* Studia Historica Upsaliensia 100. Uppsala
- ERDEI Ferenc
1942 *A magyar paraszttársadalom.* Budapest
- FÉL, Edit–HOFER, Tamás
1969 *Proper peasants. Traditional life in a Hungarian village.* Chicago
- FIRTH, Raymond
1936 *We, the Tikopia: A sociological study of kinship in primitive Polynesia.* London
1939 *Primitive Polynesian economy.* London
- FLEURY, Michel–HENRY, Louis
1965 *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil.* Paris
- FÜLEP Lajos
1929 *Interjú és cikkek.* Pesti Napló november 10., 17., 26., december 4. és 15.
- GAUNT, David
1973 *Family planning and the preindustrial society; some Swedish evidence.* In: AGREN, Kurt, GAUNT, David, ERIKSSON, Ingrid, ROGERS, John, NORBERG, Anders, AKERMAN, Sune: *Aristocrats, farmers, proletarians.* Studia Historica Upsaliensia 47. 28–59. Uppsala
- HAJNAL, John
1965 *European marriage patterns in perspective.* In: GLASS, D. V., EVERSLEY, D. E. C. (szerk.): *Population in history.* 101–143. London

- HENRY, Louis**
 1956 *Anciennes familles genevoises*. INED Travaux et Documents No. 26. Paris
 1961 *La population d'Irlande en 1703*. Population 16. No. 1. 122–133.
 1972 *Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 a 1829*. Annales ESC. Vol. 27. No. 3. 612–640. ◀
 1978 *Fécondité des mariages dans le quart Sud-Est de la France de 1670 a 1829*. Population 33. 855–883.
- HENRY, Louis—HOUDAILLE, Jacques**
 1973 *Fécondité des mariages dans le quart Nord-Ouest de la France de 1670 a 1829*. Population 28. 873–924.
- HIDVÉGI János**
 é. n. *Hulló magyarság*. Budapest
- HOUDAILLE, Jacques**
 1976 *Fécondité des mariages dans le quart Nord-Est de la France de 1670 a 1829*. Annales de Démographie Historique, 341–392.
- HÖLBLING Miksa**
 1845 *Baranya vármegyének orvosi helyirata*. Pécs
- KNODEL, John—VAN DE WALLE, Etienne**
 1967 *Breast feeding, fertility and infant mortality: an analysis of some early German data*. Population Studies. Vol. 21. No. 2. 19–131.
- KNODEL, John**
 1968 *Infant mortality and fertility in three Bavarian villages; an analysis of family histories from the 19th century*. Population Studies. Vol. 22. No. 3. 297–318.
- KODOLÁNYI János**
 1941 *Baranyai utazás*. Budapest
- KODOLÁNYI János, ifj.**
 1963 *Ormánsági néptudományi kutatások*. In: KODOLÁNYI János, ifj. KODOLÁNYI János: *Baranyai utazás*. Budapest
- KOVÁCS Imre**
 1937 *A néma forradalom*. Budapest
- KOVÁTS Zoltán**
 1971–1972 *A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig*. Különlenyomat a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből. 77–88. és 3–25.
- LASLETT, Peter**
 1977 *Family life and illicit love in earlier generations*. Cambridge
- MOESS Alfréd**
 1972 *Velem népessége 1711–1895*. Vasi Szemle 26. 277–286. és 420–432.
 1973 *Baranya megyei katolikus községek történeti demográfiája*. Kézirat.
- NADAL, Jordi—SAEZ, Armand**
 1972 *La fécondité a Saint Joan de Palamos (Catalogne) de 1700 a 1859*. Annales de Démographie Historique. 105–113.
- NAG, Moni**
 1962 *Factors affecting human fertility in non-industrial societies; a cross-cultural study*. Yale University Publications in Anthropology. No. 66.
- SCHOFIELD, Roger, WRIGLEY, E. A.**
 1979 *Infant and child mortality in England in the late Tudor and early Stuart period*. In: WEBSTER (szerk.): *Health, medicine and mortality in the sixteenth Century*. Cambridge
- SCIPIADES Elemér**
 1926 *Az egyke jelentősége*. Pécs
- TEKSE Kálmán**
 1969 *A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt*. Demográfia 12. No. 1–2. 23–48.
- VARGA Gyula**
 1978 *Egy falu az országban. Kismarja élettrajza a felszabadulásig*. Hajdú Megyei Múzeumok Közleményei 33. Debrecen
- WRIGLEY, E. A. (szerk.)**
 1966a *An introduction to English historical demography*. London
 1966b *Family limitation in pre-industrial England*. Economic History Review. Second Series, Vol. 19. No. 1. 82–109.
 1969 *Népesedés és történelem*. Budapest

Rudolf Andorka

SOCIAL FACTORS OF THE DEVELOPMENT OF THE NUMBER OF CHILDREN
IN PEASANT COMMUNITIES: 18TH—19TH CENTURIES

(Abstract)

Marital fertility, age at marriage, infant and child mortality of 10 Hungarian villages are investigated on the basis of family reconstitution in the 18th and 19th centuries.

In the marriages contracted till 1790 marital fertility rates seem to indicate that birth control was not practised or only sporadically practised. In some of the investigated villages, however, already in the marriage cohort of 1791—1820 the clear signs of birth control can be found, while in other villages the level of marital fertility remained high till the second half of the XIXth century.

Women married at rather low ages, thus the Western European marriage pattern did not prevail in the investigated villages. There are some differences, however, among them: in some villages the average age at marriage was below 20, in others it was somewhat above 20. Also the gradual changes of the age at marriage were different in the investigated period.

Infant and child mortality (till the age of 10) amounted to 40—50 per cent, with important differences between the villages.

The causes of the differences found are not completely clear. It seems to be sure, however, that religious denomination was not the factor explaining the acceptance of birth control, and that the improvement of infant and child mortality not necessarily preceded the decline of marital fertility. Birth control seems to be correlated to a somewhat lower age at marriage. Thus it might be stated that 1. low age at marriage and birth control in marriage, and 2. higher age at marriage and absence of birth control were two alternative strategies for coping with the problem of limiting the growth of the population. The reason for this might have been the shortage of land and of other possibilities of economic expansion of the peasants, ensuing in some areas of Hungary at the end of the 18th century.